

ADABIYOTSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI

№ 3

XALQARO ILMIY-NAZARIY ANJUMAN
MATERIALLARI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR
AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI

O‘ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI

QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

ADABIYOTSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI

III-an‘anaviy xalqaro ilmiy- nazariy anjumani

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ
III-традиционная международная научно-теоретическая конференция

CURRENT ISSUES OF LITERARY STUDIES
III-traditional international scientific-theoretical conference

2023-yil 4-oktyabr, O‘zbekiston.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
“Fan” nashriyoti
TOSHKENT - 2023

M.O‘rinova. Oxunjon Safarov – o‘zbek xalq bolalar o‘yinlarining tadqiqotchisi	211
D.Oripov. Ikki daryo oralig‘i – turkiy eposlar ibtidosi(mi)?!	213
T.Najmiddinov. Tog‘ay Murod ijodida folklor motivlari	219

MUMTOZ ADABIYOT

E.Ochilov. Alisher Navoiy va Riyoziy Samarqandiy	224
Z.Sayliyeva. Ibrohim Haqqul – navoiyshunos	229
Z.Rahmonova. Navoiy asarlarida ishq savdosi	234
Sh.Rahmonova. Sadriddin Ayniy navoiyshunos olim	236
N.Xudoyorova. Alisher Navoiy-Foniyning Amir Xusrav g‘azallariga tatabbu‘lari (“Devoni Foniy” misolida)	238
M.Imomaliyeva. Amiriyning ilk hamd g‘azali	244
F.Yaxyoyev. Alisher Navoiy she‘riyati taraqqiyoti tadqiqi (<i>Ibrohim Haqqul ilmiy merosi misolida</i>)	249
M.Shomurodova. Firdavsiyning “Shohnoma” asari Ayniy talqinida	252
D.Asqarov. Hukmdor ijodkorlar ijodida muxammas (<i>Husayniy va Amiriy ijodi misolida</i>)	254
Sh.Safarova. About the beginning of the basmalai sharif in the epic «Hayrat ul-abror» with the syentencye «Bismillahir rahmonir rahim»	258
N.Tursunova. Muqimiy ijodida an‘ana va o‘ziga xoslik	262
M.Muxammadiyeva. Imom G‘azzoliyning “Risalat ut-tayr” asaridagi o‘ziga xosliklar....	265
N.Rahmonov. Madalixonmi yoki Ma‘dalixon?	267
N.Umurova. Ahmad Yassaviy hikmatlarida tasavvufiy tushunchalar talqini	269
L.Axmadaliyev. “Tazkirai Qayyumiy” asaridagi №67-100-fiqralarning qo‘lyozma va nashr o‘rtasidagi matniy-qiyosiy tadqiqi	272
H.Raimova. Qo‘qon adabiy muhitining o‘ziga xos jihatlari xususida	280
R.G‘oyibboyeva, H.Fayziyeva. Alisher Navoiy asarlarida olimlar tavsifi	283
J.Abdullaev. Qul Ubaydiy devonining o‘rganilishi	285
N.Babakulova. Alisher Navoiy ruboiylarida o‘ziga xoslik	289
L.Rustamova. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini o‘rganish ijtimoiy-pedagogik muammo sifatida	293
S.Xolbekov. Turkiy agiografik asarlar haqida	296
I.Abdurayimova. Maktubot tasnifi va ularning xususiyatlari	301
M.Hakimov. Doston syujetida tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima.....	307

IMOM G'AZZOLIYNING "RISOLAT UT-TAYR" ASARIDAGI O'ZIGA XOSLIKLAR

Moxichehra MUXAMMADIYEVA,
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU doktoranti

Mumtoz adabiyotimizda ramziylik an'anasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ramziy obrazlar orqali badiiy adabiyotda ijtimoiy muhitdagi illatlar qoralangan bo'lsa, tasavvufda esa bu obrazlar umuman boshqa vazifalarni bajargan. Hali tasavvuf ta'limoti keng yoyilmasidan turib, ya'ni X asrdayoq Ibn Sinoning ramziylikka yog'rilgan asarlari keng tarqaldi. Shulardan biri "Tayr qissasi asaridir". Qissadagi qushlar – insonlarning ruhlari, ularning podshoh oldiga borishi – Tangri sari safari yoki ko'ngil qushining Robbisiga iltijosi, desak tog'riroq bo'ladi [1.38-bet]. O'zlariga podshoh izlab yo'lga chiqqan qushlar obrazi Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr", Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr", Abu Ali ibn Sinoning "Tayr qissasi" asarlarida keltirilib o'tilgan. Birinchi bo'lib Farididdin Attor qush obrazini tasavvufiy obraz sifatida tasvirlaydi. U o'z asarida qushlar misolida qanday insonlar Olloh vasliga musharraf bo'lishlarini aytib o'tgan. Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida esa qushlar obrazi ijtimoiy mavzularni yoritib berish uchun xizmat qilgan. Ushbu ramziylik an'anasini davom ettirib, Imom G'azzoliy o'zining mashhur "Risolat at-tayr" asarini XII asrda yaratdi. Ushbu asar o'zining puxtaligi hamda tasavvufga yo'g'rilganligi bilan alohida ajralib turadi. Ibn Sinodan farqli ravishda G'azzoliy qushlarning umumiy ma'nodagi inson ruhi emas, balki tasavvuf yo'lidagi soliklarning Robbisini izlayotgan ko'ngillari timsolida tasvirlaydi. Shuning uchun ham G'azzoliy tasavvuf olamida islohotchi sifatida bilishadi. Negaki, ana shundan boshlab tasavvuf adabiyotida qush timsoli Tangrisini izlayotgan solikning ko'ngli yoki ruhi shaklida qabul qilindi. Shu o'rinda, A. Sherning quyidagi fikrlari juda o'rindir: "Tasavvuf nazariyasini falsafa darajasiga ko'targan alloma Hujjat ul islom Abu Muhammad al-G'azzoliydir..." [2.21-bet]. Aynan o'sha vaqtlarda tasavvuf har tomonlama rivojlandi. Insonning mutloq haqiqat, mutloq adolat va poklikka erishish istaklari tasavvufda mujassam bo'lgan. Bu ehtiyoj, orzu – kuchli zavq va ehtiyojni, o'zini unutishga olib borgan ishqni keltirib chiqargan. Tasavvufda ilohiy ishq orqali poklanish va u orqali Olloh vasliga musharraf bo'lish asosiy g'oyalardan biri sanalgan. G'azzoliy ushbu asari misolida qush obrazini ramziy ma'noda Olloh vasliga erishish uchun harakat qilayotgan ruh yoki ko'ngil timsolida ko'rgan. Qushlar podshoh sifatida Anqoni izlab yo'lga chiqishadi. Anqo Qof tog'ida yashaydigan ismi boru jismi yo'q afsonaviy qush bo'lib, qadimgi sharq xalqlari og'zaki ijodida, afsona, ertak va dostonlarida bosh qahramonga homiy sifatida tasvirlangan. Xalqimiz orasida Anqo - baxt, tole, davlat qushi, kimga soyasi tushsa, u baxtli bo'ladi, degan fikr mavjud [3.66-bet]. Tasavvufda esa Anqo boqiylik va mutlaq borliq ramzi sifatida qo'llanilgan. Taqchil, kamyob narsalar haqidagi "anqoning urug'i" degan ibora ham shundan kelib chiqqan. Bundan tashqari, Anqo ertaklarda Semurg'ga va Humoga o'xshatilgan. G'azzoliyning ushbu asarida Anqo Semurg' kabi qushlar podshosi va ramziy ma'noda Ollohnin tasavvufiy obrazini aks ettirgan. Bundan tashqari Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida Hudhud qushlarga Semurg'dan xabar berar ekan, uni Anqo deb ataydi:

Ham nishiman Qofi istig'no ango,

Ham laqab ul Qof uza Anqo ango [4.33-bet].

Binobarin, Navoiy o'z ma'naviy ustozi Fariduddin Attorni ham Anqoga qiyoslaydi. Bu o'rinda, Navoiy Anqo qushining kamyob va topilmasligiga ishora qiladi. Bizga ma'lumki, mumtoz adabiyotda afsonaviy qushlar ramz sifatida olingan. G'azzoliyning ushbu asari syujeti "Tayr qissasi"ni eslatadi. Farqli jihati g'oyalar xilma-xilligidir. Unda tasvirlanishicha, bir to'da qushlar o'zlariga podshoh izlab yo'lga chiqadi.

Yuring do'stlar; yuring, yo'lga tushaylik,

Layloning yurtini bir-bir so'raylik.

*Ne xush erur buni bilgan topilsa,
Ta'zim qilib xuzuriga boraylik...*

Turli xil hamda turli toifadagi qushlar bir-birlariga Layloning ya'ni Ollohning (ta'kid bizniki - M.Muhammadiyeva) uyi tomon borishni ixtiyor etadilar. Bu yo'ldan xabari bor solikni qidirishadi. Navoiy hamda Fariduddin Attor asarlarida esa qushlarga yo'lboshchi bo'lgan Hudhud obrazi kiritilgan. Ular podshoh manzilini qaysi diyordan izlashni bilmasdan nolon chekadilar. Qushlar g'aybdan eshitilgan ovoz orqali ogohlantiriladi: "O'zingizni halokatga tashlamang!" ("Baqara", 195-oyat)[5.67-bet]. O'tirgan joyingizdan jilmang, u yerdan qimir etmang! Vataningizdan ayriladigan bo'lsangiz, musibatingiz chandon ortadi. Boshingizni baloga suqmoqchimisiz, yo o'lim xumori tutyaptimi?". Bu yo'lning nihoyatda mashaqqatli ekanligini ta'kidlaydi.

*Yolg'iz erur oshiq barcha diyorda
Dunyoga bepisand, aqlu ul yorda
Buyuk hadaf, muddaosi yo'lidan,
Qaytmaslar, qolsada-da boshlari dorda.*

Fariduddin Attor va Navoiyning asarlarida qushlar manzilga yetish uchun yettita vodiyan o'tishsa, G'azzoliyning ushbu asarida esa qushlar bosh-oxiri yo'q sahrolardan, o'tkir tik qoyali tog'lardan, bo'ronli dengizlardan, ayovsiz suvuq va jazirama mintaqalardan o'tishlari kerak bo'ladi. Qushlar esa boshlariga dor kelsa ham ortga qaytmasliklarini aytishadi. Shu o'rinda, G'azzoliy ham Ibn Sinodek do'stlik tuyg'usining muqaddas ekanligini ta'kidlaydi. Qushlar yo'l azoblarida qiynalib, umidsizlikka tushgan vaqtlarida ularga unsiyat – do'stlik nafasi o'zlariga kelib olishlariga yordam beradi.

*Ishqing qadahidan ichdilar bir-bir
Og'a-ini bo'lib quchdilar bir-bir.*

Shunday qilib, qushlar umidsizlikdan so'ng madadga, badbinlikdan keyin halovatga erishadilar. Faqatgina Alloh yo'lida tinimsiz mashaqqatlarga chiday olgan, qalbi hamda iymoni pok insonlargina ushbu baxtga musharraf bo'lishlari mumkin. Shundagina jismdan ayro holda ruh parvoz qila olishi mumkin. Ushbu asarda yana bir jihat e'tiborimizni tortadi: G'azzoliy har bir fikrini Qur'on oyatlari bilan ziynatlaydi. Ya'ni qushlar manzilga yetib borganlaridan so'ng yo'lda vafot etgan o'z do'stlari haqida so'rganlarida quyidagicha javob beriladi: "Olloh yo'lidagi jangda o'ldirilgan zotlarni hargiz o'liklar deb o'ylamang! Yo'q ular tiriklardir!" ("Oli Imron" surasi, 169-oyat). G'azzoliyning "Qush risolasi" Ibn Sinoning shu nomdagi risolasiga javob tariqasida yozilgan asardir. Avvalgi asarda qushlar ovchining don sepishiga (bu dunyo mol-mulki, zeb-ziynatiga) aldanib tuzoqqa va to'rga tushib qolib, tuzoqdan qutqaruvchi qudratli podshohni izlab, parvoz qilsalar, ushbu asarda qushlar Layloga, Ollohga oshiq-u shaydo bo'lib, uni ko'rish maqsadida qushlar podshohi Anqoni izlab yo'lga chiqadilar. Ushbu asar chuqur falsafiy ruhda tasavvufiy mazmundagi asardir.

Shunday qilib, qushlar haqiqatni izlay boshlaydilar va davomli huzur-halovat va ishonch soyasida hollari barqarorlashadi. "Albatta, sizlar uning (ilohiy, sahiy ekanligi haqidagi) xabarni (ozgina) vaqtdan so'ng bilib olursizlar!" ("Sod" surasi, 88-oyat). Xotima qismida esa G'azzoliy odam bolalari qiyomatda ikki xil ko'rinishlari bilan ajralib turishlarini, yo "Jinoyatchi-osiyo kimsalar siymolaridan taniladilar" ("Rahmon" surasi, 41-oyat) yohud solih kimsalar ("Yuzlaridagi sajda izidan" ("Fath" surasi, 29-oyat) tanib olinadilar. Biz yuqorida G'azzoliyning ushbu asari Ibn Sinoning "Tayr qissasi" asariga javob tariqasida yozilgan deb aytgan bo'lsakda, adabiyotshunos olim Sh. Sharipovning fikricha, "Uning "Risolat ut-tayr" asari o'z g'oyaviy mazmuni bilan va falsafiy konsepsiyasi jihatidan Ibn Sinoning shu nomli risolasida ilgari surgan fikrlariga zid bo'lib unga raddiya sifatida vujudga kelgan"[6.15-bet], - deyiladi. Bir tomondan olib qaralganda, ushbu fikrlarda jon bor. Ammo, "Tayr qissasi"da ham qushlar Alloh vasliga yetish uchun harakat qiladilar. Faqat ular tuzoqlardan ya'ni nafs qutqusidan xalos bo'lishlari kerak bo'ladi. Shuning uchun ham qushlar ovchidan qochadilar

va podshoh dargohiga borib, uni uchratadilar. G‘azzoliyning ushbu asarida esa qushlar podshohning o‘zini tilab boradilar.

Xulosa qilib aytganda, G‘azzoliy bu asarida qushlar, ya’ni insonlarning ruhlari doimo Allohga intilishi kerak ekanligini ta’kidlaydi. Bu yo‘lda yuzaga kelgan qiyinchiliklar, azob- uqubatlar orqali insonning ruhi poklanishi, irodasi toblanishini aytib o‘tadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мамадалиева Зухра. Лисон ут-тайр образлари: рамз ва мажоз олами. Т.: 2014. – Б. 38.
2. Шер Абдулла. Тасаввуф Ғаззолий ва ғўзаллик фалсафаси. // Соғлом авлод. – Т.: 2002. – Б.12– 21
3. Ўзбекистон миллий энциклопедияси.- Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2000 – Б. 66
4. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. МАТ. 20 томлик. – Т.: Фан, 1996. Т. 12 – Б.33
5. Куръони карим оятлари Алоуддин Мансур таржимасида берилди.
6. Шарипов Ш. Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” дostonининг генезиси ва ғоявий бадиий хусусиятлари. – Т.: Фан, 1982. – Б. 15.
7. Имом Ғаззолий. Рисолат ут-тайр. // Шарқ юлдузи. 2015. №-1. (турк тилидан Раъно Ҳакимжонова таржимаси)

MADALIXONMI YOKI MA'DALIXON?

Nuriddin RAHMONOV,

O‘zDJTSUFF o‘zbek tili fani o‘qituvchisi,

QDPI erkin tadqiqotchisi

Qo‘qon xonligi tarixida 20 yildan ziyod taxtni boshqargan Muhammad Alixon haqidagi fikrlar va qarashlar hamon chalkash. Ayrim muarrixlar ijobiy sifatlarini ko‘rsatsa, ayrimlari tanqidni haddan oshirgan. Har holda 20 yil mamlakatni boshqargan odamda salbiysidan ijobiysi ko‘proq fazilatlar bo‘lganligi aniq.

Muhammad Alixon Said Muhammad Amir Umarxon hamda Qo‘qon va she‘riyat malikasi Nodira qurgan oilada dunyoga kelgan. U “Xon” taxallusi bilan ijod qilib, tazkira va bayozlarga she‘rlari kiritilgan. Shuningdek, Ozarbayjon lahjasida, “Laylov-u Majnun” dostonini yozgani aytiladi. Bugungi kunda Xon devoni Rossiya federatsiyasining Sanktpeterburg qo‘lyozmalar fondida saqlanyapti.

O‘z davrida Muhammad Alixon haqida shoira Uvaysiy “Voqeoti Muhammadalixon” dostonini yaratgan. Adabiyotshunoslikda ilk ma’lumot beruvchi manbalardan biri Po‘lotjon Domulla Qayumovning “Tazkirai Qayumiy” asaridir. Unda shunday yoziladi: “Xon- bu shoir Shohruhiylar sulolasidan bo‘lub, Xo‘qand shaharida tug‘ulmishdur. Nomi Muhammad Ali bo‘lub, Umarxonning katta o‘g‘lidir.” [1.170] Qo‘qon adabiy muhitining mohir tadqiqotchisi Akademik Aziz Qayumov Xon ijodining o‘rganilishi masalasiga to‘xtalarkan shunday deydi: - “Muhammadalixon “Xon”ning adabiy merosiga hozirgi adabiyotimiz befarq qarab keldi. Uning she‘rlaridan namunalar Olim Sharafiddinovning “O‘zbek adabiyoti xrestomatiyasi”da (T.1945) va Po‘lotjon Domulla Qayumovning “Tazkirai Qayumiy” kitobida (T.1998) bosilgan xolos. Qo‘qondagi ilmiy anjumanda Aftandil Erkinov Xon ijodiy merosi to‘g‘risida doklad bilan chiqdi. Ammo bu ish davom topmadi.” Fikri yakunida “Xon she‘rlarining kichikroq bir to‘plami O‘z R FA SHida saqlanadi. Uning ijodiy merosi chuqurroq o‘rganilmog‘i maqsadga muvofiqdir.” [2.232] Muhammadhakimxon To‘raning “Muntahab ut tavorix” (Saylangan tarixlar kitobi)da Madalixon, ba‘zan Muhammadalixonni “Moda” deb ham aytadi.[4] Muhammadali ismini qisqartirib, “Madali”, “Matal”, “Mutal” deb chaqirilganini barchamiz eshitganmiz. Eski adovat ortidan Xon avlodi bo‘lgan Muhammadhakimxon To‘ra tomonidan Muhammad Alixonning “Moda” deb aytilishi Xonlik tarixiga sharmandali holatdir. Chunki, farzandlarga “Muhammad” ismi qo‘yilgan bo‘lsa, uni so‘kish, haqoratlash, urish va la‘natlash, ozor berish va xafa qilish bizning xalqimizda nojoiz sanalgan.